

Світлана Андрєєва

ORCID iD 0000-0001-6082-064X

Михайло Лашко

ORCID iD 0000-0003-4868-1442

Ірина Яковлева

ORCID iD 0000-0003-0497-3929

УДК 37.091.4-051Грінченко:316.62(4)

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.1.20

БОРИС ГРІНЧЕНКО В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

У статті реконструйовано погляди відомого українського письменника, громадського і політичного діяча, просвітителя та вченого-гуманітарія Б.Д. Грінченка (1863–1910) на питання цивілізаційного вибору модерної української нації та її місце у європейському соціокультурному просторі. Визначено основні лінії його зв'язків з європейськими діячами науки й культури: видавничча, перекладацька, публіцистична діяльність, вивчення української історії та етнографії, вирішення проблем національного розвитку українців та їх презентація на європейській арені, особисті контакти тощо. Зроблено висновки про прихильність Б. Грінченка до європейських цінностей, демократії та парламентаризму.

Ключові слова: Борис Грінченко, Україна, Європа, національний розвиток, соціокультурний простір, цивілізаційний вибір.

Svitlana Andryeyeva, Mykhaylo Lashko, Iryna Yakovleva

BORYS GRINCHENKO IN THE EUROPEAN SOCIO-CULTURAL SPACE

In the article is highlighted the views of a famous Ukrainian writer, social and political figure, educator and humanitarian scientist Borys Grinchenko (1863–1910) concerning the problem of the modern Ukrainian nation civilization choice and its place in the European socio-cultural space. It is determined his main contacts with the European sciences and artists (especially in the spheres of publishing, linguistic, Ukrainian history and culture, problems of the national development of Ukrainians, their presentation in the European community, personal contacts etc.).

The authors have come to the conclusion, that Borys Grinchenko preferred European values, democracy and parliamentarism as a way of resolving the problems of national and cultural development of Ukrainians in Russian Empire. Borys Grinchenko collaborated with cultural leaders in numerous European countries, published his works abroad and otherwise introduced Ukraine, its culture and history to the European community. The authors summarize the complex of historical and historiographical sources, the creative and scientific heritage of Borys Grinchenko. Some materials were first introduced into scientific circulation. He actively promoted the achievements of European civilization in Ukrainian society.

Key words: Borys Grinchenko, Ukraine, Europe, national development, socio-cultural space, civilization choice.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Андрєєва С., Лашко М., Яковлева І., 2020

За роки незалежності сформувався сталий інтерес до постаті, творчого й наукового доробку Бориса Грінченка (1863–1910). Його історичну роль в українському національному русі трактують як «будитель нації». Постаті такого типу характерні для багатьох бездержавних народів Центрально-Східної Європи ранньомодерної доби (за М. Грохом). Просвітництво, громадське народництво й діяльність «Просвіт», яскравим представником яких був Б. Грінченко, забезпечили високий рівень національної свідомості, відроджен-

ня історичної пам'яті й волі до боротьби за українську державність. Його діяльність засвідчує не лише глибоку інтегрованість в європейський культурний контекст, а й безперебільшення європейський масштаб постаті українського просвітника.

Європеїзм став культурно-історичним феноменом, стратегічним орієнтиром для частини української інтелігенції кінця XIX — початку XX ст. Європеїзм Б. Грінченка очевидний для більшості дослідників-грінченкознавців (Н. Кобижчої, С. Євтушенко, А. Мовчун, О. Неживого, І. По-

гребняк, А. Погрібного, А. Хоптяр, В. Яременка та ін.). Хотілося б відзначити виконане С. Євтушенко дослідження творчості Бориса Грінченка в контексті розвитку європейської літератури (Євтушенко С.О., 2012. № 26. С. 41–45). Н. Кобижчею виявлено зв'язок освітньо-просвітницьких ідей Бориса Грінченка з тогочасною європейською педагогічною наукою та освітянською практикою (Кобижча Н.І., 2017. 204 с.). І. Погребняк здійснила декодування концепту «європеїзм» в епістолярії Б. Грінченка (листування з Ф. Вовком, Т. Зінківським, І. Зозулею, І. Липою та ін.) (Погребняк І.В., 2017. С. 107–116). А. Хоптяр розкрила значення перекладацької діяльності Б. Грінченка для ознайомлення українства із досягненнями європейської та світової культури (Хоптяр А.О., 2017. 270 с.).

Однак поки не набули узагальнення у науковій літературі європейський контекст громадсько-політичної та просвітницької діяльності Бориса Грінченка, його загальний образ як поборника загальноєвропейських цінностей.

Мета статті — реконструювати погляди відомого українського письменника, громадсько-політичного діяча, просвітителя та вченого-гуманітарія Б.Д. Грінченка на питання цивілізаційного вибору модерної української нації та її місце в європейському соціокультурному просторі, а також визначити основні лінії його зв'язків з європейськими діячами науки і культури.

Б. Грінченко був переконаний у необхідності входження України до європейського соціокультурного та політичного простору, всіма силами сприяючи прискоренню цього процесу. Він активно практикував адаптацію сюжетів європейської історії та представляв здобутки європейської цивілізації у низці науково-популярних праць для народу, перекладав і популяризував класичні твори світової літератури.

Дуже важливим вважав Борис Дмитрович, щоб українському пересічному читачеві світ відкрився не через російське посередництво, а рідною мовою. Він закликав: «Почуймо себе членами усесвітньої людської сім'ї і візьмімо собі все гарне, правдиве, високе і людяне, що виробила за свого життя людськість, візьмімо й зробімо його частиною нашої душі, будьмо рідні і Гомерові, і Шекспірові, і Дантові, але попереду над усім зоставаймося самими собою, будьмо українцями-русинами думкою, мовою, ділом» (Грінченко Б., 1994. С. 134).

Разом з тим Б. Грінченко співпрацював із культурними діячами багатьох країн Європи, друкувався за кордоном та в інший спосіб знайомив європейський загал з Україною, виборював для українського народу місце серед політичних націй Європи.

Борис Грінченко вільно володів слов'янськими мовами, перекладав з німецької та французької, вивчав італійську та норвезьку. Працю-

ючи разом із дружиною Марією Миколаївною (мала псевдо Марія Загірня) і донькою Настею, за життя (до 1909 р.) Борис Грінченко видав такі твори: «Візник Геншель» і «Перед сходом сонця» Г. Гауптмана, «У золотих кайданах» О. Мірбо, «Забавки» А. Шніцлера — переклади Б. Грінченка; «Серце» Е. де Амічіса — переклад Б. та М. Грінченків; «Підпори громадянства», «Ворог народу», «Примари», «Нора» Г. Ібсена, «Кінець Содомові», «У рідній сем'ї» Г. Зудермана, «Казки» Г.Х. Андерсена, «Пригоди Тома Соєра» і «Пригоди Гека Фінна» М. Твена — переклади М. Загірньої; «Гедда Габлер», «Жінка з моря», «Росмерсгольм» Г. Ібсена, «Огні Іванової ночі» Г. Зудермана, «Анатоль Франс» Г. Брандеса — переклади Н. Грінченко. І це далеко не повний перелік.

Важливе місце у перекладацькій спадщині Бориса Грінченка посіли драматичні твори. З одного боку, театральне мистецтво він вважав потужним засобом просвітницької роботи, зрозумілим для народних мас, а з другого — «... нашому театрові треба дати якомога швидше світовий репертуар, щоб театр цей, ставши нарешті на той ґрунт, на якому стоять театри інших народів, міг розвиватися в повній мірі і зробитися рівноправним членом у великій сім'ї національних театрів світу» (з листа до Панаса Мирного від 03.02.1908 р.) (Цит. за: Погрібний А.Г., 1988. С. 266).

Дитяче захоплення творами європейського романтизму та пригодницькою літературою сформувало світоглядні засади майбутнього письменника і перекладача. Надалі, як зазначають фахівці, «проникнення Грінченка у світ інонаціональних літератур було надзвичайно глибоким і творчим» (Матвіїшин В.Г., 2009. С. 10).

Ще у своєму спостереженні за сприйняттям трьох творів світової літератури селянами («Антигона» Софокла, «Вільгельм Телль» Ф. Шіллера та «Демон» М. Лермонтова) він наголошував: «Сам я ніколи не помічав, щоб сільські читачі не хотіли читати творів з життя інших народів, або з життя інтелігенції, а цілком навпаки.... Коли взяти світову літературу, то ми побачимо серед неї чимало таких творів, до яких треба тільки додати пояснення, щоб вони могли захопити розум і почування навіть і мало освіченого сільського читача» (Грінченко Б., 1907. С. 234).

У цьому Б. Грінченко мав чимало опонентів, які вважали, що, наприклад, Софокл, Аристофан, Есхіл ніколи не були розраховані на «широкі народні маси» античної доби, на рабів, а задовольняли потреби демосу, вільних та освічених громадян.

Багато з народопроектних книжок Б. Грінченка знайомили читачів зі здобутками європейської культури. Це, зокрема, видання та перевидання брошур: «Фінляндія» (1892) («Оповідання про гарний народ (Фінляндія)», 1912), переповідання роману Д. Дефо «Робінзон. Оповідання про те, як

один чоловік по чужих краях мандрував і як він сам на острові серед моря жив» (1882), «Страшні забавки. Оповідання про римський цирк» (1897). Також можна виділити серію брошур, присвячених видатним історичним особистостям: «Джон Бровн, перший борець за визволення американських невільників» (1884), «Як люде до розуму доходять (про Джемса Гарфільда)» (1898), «Іван Гутенберг, або Як вивчилися люде книжки друкувати» (1890), «Джеймс Несміт» (1896) (шотландський інженер-винахідник і підприємець). Через цензуру не всі праці Б. Грінченка побачили світ (Зубкова Н.М., 2008. С. 139).

«Каталог книжок для народного читання», складений діячами київської «Просвіти» наприкінці 1908 р., рекомендував серед іншого і переклади Е. де Амічиса, А. Гарборга, Г. Гауптмана, Еж. Теодора-Томаша, Еркмана-Шатріана, А. Свидницького, М. Родзевичової, Е. Сінклера, К. Міксата, О. Мірбо, Г. де Мопасана, Б. Пруса тощо. Також рекомендовано було брошури вітчизняних авторів, присвячені сюжетам європейської історії. Окрім робіт самого Б. Грінченка, це праці Д. Дорошенка «Як відкрито Новий Світ» (1906) та «Оповідання про Ірландію» (1907); М. Загірньої «Як вигадано машиною їздити» (1903) («Юрко Стефенсон. Оповідання про те, як вигадано железницю», 1892), «За рідний край. Про Жанну д'Арк» (1908) («Орлеанська дівчина Жанна д'Арк», 1893), «Як визволилися Північні Американські штати» (1907), («Боротьба англійських колоній американських за волю», 1905), «Оборонець покривджених. Оповідання про Лінкольна» (1905), «Олександр Македонський, великий войовник» (1906); «Ганс Егеде» (1894) («У сніговому краї», 1899) (присвячена історії колонізації Гренландії норвежцями, священник Ганс Егеде бажав принести просвіту та європейську культуру ескімосам і тому переселився з родиною до Гренландії), «Який був лад в Афінійській державі» (1908), «Мудрий учитель (про Сократа)» (1903) («Сократ — грецький учитель», 1893); Г. Квасницького «Брати Гракхи» (1909) тощо.

Цікавим є асортимент книг з великої книгозбірні родини Грінченків, яка містила понад 6 тис. томів, серед яких широко представлені твори європейської класики — Ф. Вольтер, Е. Золя, Г. Зудерман, книги з історії Італії та інших європейських країн, життєписи Дж. Гарібальді та інших видатних борців за визволення від іноземного панування (Каталог фондів. Вип. 1: Б.Д. Грінченко, 1988. 957 с.).

На сьогодні не всі книжки збереглися, рештки бібліотеки розпорошені, основна частина знаходиться в колекції Грінченка в НБУ ім. В.І. Вернадського.

Про зацікавлення Б. Грінченка темою самопожертви заради звільнення свого народу свідчить і його захоплення особою Сільвіо Пелліко (1789–1854). Це відомий італійський поет, письменник, драматург, котрий жив за часів австрійського панування. За співчуття до карбонаріїв він десять років провів у різних тюрмах, про що написав 1832 р. мемуари (їх було відразу перекладено кількома мовами). Б. Грінченко зробив український вибірково переклад, імовірно, з російського видання (СПб., 1836 р.): «Мої темниці» (Чернігів, 19.05.1894 р.)²⁰⁹.

За кордоном Борис Грінченко став відомим спочатку як письменник та етнограф серед чеських колег (наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. у Празі сформувалася потужна школа україністики). Його листування з Франтішеком Ржегоржем (1857–1899), відомим етнографом, дослідником українського народного побуту, медицини і фольклору в Галичині, свідчить про їхню творчу співпрацю. У 1892–1895 рр. Б. Грінченко надіслав Фр. Ржегоржу кілька бандеролями колекцію українських видань як подарунок для книгозбірні Національного музею у Празі (Богатирев П., 1929, кн. ІV. С. 297–299).

Чехи одними з перших почали перекладати повісті та оповідання Б. Грінченка. У листі чеського публіциста та перекладача Франтішека Главачека до Грінченка від 31 березня 1896 р. йдеться про особливості перекладу твору «Соняшний промінь»²¹⁰. У перекладі Ф. Главачека «Сонячний промінь» («Zcaraka») та «На розпутті» («Na rozcesti») вийшли чеською окремих виданнями у 1896 р. Більше того, він увів тему України у свою творчість (Мовчун А.І., 2017. С. 15). Назвемо чеські часописи, в яких публікувалися твори Б. Грінченка: «Ловецька бесідка», «Слов'янський огляд», «Дельнік», «Чеське слово», «Людові новини» та ін.

Б. Грінченко пишався численними посиланнями в українських, російських, чеських, німецьких та ін. виданнях на його основну етнографічну працю «Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» у 3 т. (1895–1899), а також схвальними рецензіями на неї. Високо оцінив Грінченкову працю чеський філолог-славист Їржі Полівка у рецензіях на I та II томи «Матеріалів», опублікованих у «Archiv für slavische Philologie» (Берлін, 1899). Позитивна рецензія вийшла також у «Revue des traditions populaires» (Paris, 1897). Відзначено було і інші етнографічні праці Б. Грінченка у «Archiv für slavische Philologie» (1902) та інших виданнях.

Зупинимось на листуванні Б. Грінченка з професором Паризького університету Сорбонни етнографом Федором Вовком. 1894 р. Б. Грінченко

²⁰⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 1. Од. зб. 31 351.

²¹⁰ ІР НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 30 074. Ф. Главачек — Б. Грінченку, 31 березня 1896 р. Арк. 1–1 зв.

звертався до Ф. Вовка, який перебував тоді в Італії, з проханням купити йому книги італійською мовою (Листування Б. Грінченко — Ф. Вовк, 2001. С. 13–14). Він просив поради, які книги варті перекладу з французької та італійської дитячих літератур. На допомогу Ф. Вовка сподівався Борис Дмитрович і при укладанні бібліографічного покажчика «Литература украинского фольклора 1777–1900. Опыт библиографического указателя» (1901). Він просив надати назви публікацій в європейських виданнях про український фольклор та етнографію (Там само. С. 18–25).

Згодом спілкування переросло у плідну співпрацю. Б. Грінченко надсилав Ф. Вовку етнографічні матеріали, серед яких і так звану «соромицьку етнографію». Ф. Вовк, який був одним із упорядників збірника непристойних етнографічних матеріалів «Крвптадіа» (грецькою «потамне»), опублікував зібрані Б. Грінченком матеріали у V (1898) і VIII (1902) томах збірника. «Крвптадіа» було нещодавно перевидано (Криптадії Федора Вовка, 2018. 464 с.).

Переклади художніх та публіцистичних творів Б. Грінченка, рецензії на його праці друкувалися в українських німецькомовних часописах Відня: двотижневику «Ruthenische Revue» (виходив у 1903–1905 рр.) та його наступнику, місячнику (на 40 сторінок) «Ukrainische Rundschau» (виходив до 1915 р.). Ці видання мали літературно-мистецький та громадсько-політичний зміст, містили публіцистичні та наукові статті, огляди громадсько-політичного життя, інформували іноземців про українські справи.

У листуванні з Б. Грінченком 1906–1908 рр. головний редактор «Ukrainische Rundschau» Володимир Кушнір дякує за підтримку часопису і за оповідання, переклад яких мав успіх серед «чужої» публіки та передруковувався іншими німецькомовними виданнями. У листі від 18 квітня 1906 р. він просить писати для часопису ще і зазначає, що «... я сам позволю собі вибрати для перекладу одну із Ваших новел»²¹¹.

У листуванні з перекладачем його творів німецькою Вільгельмом Горошовським Б. Грінченко цікавиться долею своїх оповідань за кордоном: «...в яких саме часописах передруковано (назвище, рік, число) Ваші переклади моїх оповідань ... найбільше мене цікавить італійський переклад, про який я досі не знав і який хочу добути собі». Також він наголошує: «Дуже прохав би Вас становити на перекладах ... “ausdem Ukrainischen”, а не “Ruthenischen”, як часом дехто пише» (тобто переклад саме з української) (лист від 31 березня 1907 р.)²¹².

Був відомим Борис Грінченко й за океаном. «Канадський Фармер» та американська «Свобо-

да» передруковували його твори для українських переселенців.

Б. Грінченко добре розумів значення європейської політичної традиції, ролі громадянського суспільства та його відповідальних представників в історичному успіху Європи, вважав, що аналогічний історичний шлях повинні пройти й інші, недержавні народи Європи. Він сподівався на підтримку європейцями національних змагань українців. Ці орієнтири його громадсько-політичної діяльності є визначальними і для його публіцистики.

У «Листах з України Наддніпрянської» (1892–1893) Б. Грінченко описує Російську імперію як всеросійську казарму. Але відповідальність за це, на його думку, несе все російське суспільство: «не можна звинувачувати уряд за реакцію; цілком стільки ж, як і він, винне в усьому і російське громадянство». Поруч з цим, він вітає прагнення російської інтелігенції європеїзувати імперію, адже у такому разі «прийде час, коли Росія так само забезпечить нам наші права, як Австрія забезпечила їх австрійським українцям» (Грінченко Б., 1994. С. 51–55, 77).

Багато зусиль доклав Б. Грінченко для поширення в цивілізованому світі відомостей про український народ та потреби його національного розвитку в Російській імперії. Написана та прочитана вперше 1894 р. на засіданні «Чернігівської громади» його праця «Нарід в неволі» анонімно вийшла 1895 р. у Львові українською та у Женеві французькою («Une nation opprimée»). І. Франко того ж року заходами редакції журналу «Житє і слово» здійснив у Львові видання брошури російською («Поробоцаемый народ»). Зустрічаються свідчення, що брошуру було видано німецькою та італійською мовами, а також реферативно — угорською, польською і чеською.

Основні ідеї цієї праці Б. Грінченка перегукуються із доповіддю М. Драгоманова «Українська література, проскрибована російським урядом», виголошеною 1878 р. у Парижі на міжнародному Конгресі на захист малих народів. Цей виступ вивів на широкий європейський форум найважливіші проблеми розвитку української літератури, освіти, культури та особливо цензурних утисків, яких вона зазнавала (Яременко В., 2017. С. 150–151).

Сучасники високо оцінили виступ Б. Грінченка проти колонізаторської політики Росії та його роль у боротьбі проти російської пропаганди у «слов'янофільсько-поліцейській» пресі Західної Європи (М. Павлик, М. Драгоманов та ін.) (Погрібний А.Г., 2009. С. 179).

Широко застосовував Б. Грінченко для обґрунтування потреб національного самоствердження України історичні ретроспективи. У центрі його

²¹¹ ІР НБУВ. Ф. III. В. Кушнір — Б. Грінченку, 18 квітня 1906 р. Од. зб. 38 145.

²¹² Там само. Б. Грінченко — В. Горошовському. Од. зб. 40726.

уваги опинилися постаті трьох гетьманів України — Івана Виговського, Петра Дорошенка та Івана Мазепи, які, на його думку, були найбільш послідовними у намаганні зберегти українську державу в XVII — на початку XVIII ст. Натомість неодноразово дорікав Б. Грінченко Б. Хмельницькому за союз із Москвою.

І. Виговському Б. Грінченко присвячено окрему ґрунтовну історичну працю («Гетьман Іван Виговський, його життя й діла», 1909). Велику роль відвів автор діяльності Юрія Немирича з огляду на значення Гадяцької угоди 1658 р., яка «виправила» Переяславські статті 1654 р. і відкрила для України європейську політичну перспективу. Лад в українській козацькій державі Б. Грінченко вважав республіканським (на відміну від самодержавної Московії) і проводив історичні паралелі з іншими, в тому числі сучасними європейськими державами. Для ближчого знайомства з політичною історією демократичних і процвітаючих держав Європи він радив брошури М. Драгоманова «Швейцарська спілка» та М. Загірньої «Про державний лад у всяких народів».

Б. Грінченко наприкінці 1904 р. став одним із засновників Української радикальної партії (УРП). Її основними постулатами були національне відродження, демократичний розвиток і збереження приватної власності. Однак передбачалася передача основних засобів виробництва, зокрема землі, у загальнонародну власність. Це характеризує ідеологію УРП як соціалістичну, однак у західноєвропейському трактуванні («ненасильницький соціалізм»). У двох основних завданнях — здобуття національної свободи та соціального звільнення трудящих мас — національній проблематиці належала першість. Тактичними пріоритетами в роки революції 1905–1907 рр. були боротьба за автономію України у складі Російської імперії, федералізм та парламентаризм.

Інтернаціоналізм був неприйнятним для Б. Грінченка. Він критично ставився до розуміння національного та інтернаціонального ідеологам європейської соціал-демократії. Протягом 1906 р. у його часописі «Нова громада» публікувалися переклади праць А. Бебеля, Є. Пернерсторфера (з коментарями Б. Грінченка) та Ж. Жореса (підготував Д. Дорошенко). В особистому архіві Б. Грінченка зберігається конспект промов та робіт і багатьох інших авторів — «Соціалізм і Отчизна»²¹³.

В умовах широкого розгортання боротьби жінок за свої права в усьому світі та на українських теренах Борис Грінченко не міг залишити поза увагою «жіноче питання». Йому присвячені теоретичні роботи «Жінка в допатріархальну добу», «Борня жінки за свою самостійність» та інші²¹⁴,

а також численні замітки на шпальтах «Ради», «Громадської думки», «Нової громади» тощо. Свої погляди він активно втілював у життя, подавав особистий приклад практичної реалізації ідей рівноправ'я жінок. Достатньо згадати, що Настя Грінченко була активною учасницею жіночого та революційного руху (Яковлева І., 2018. С. 72–86). У своїх художніх жіночих образах, створених на сюжети як вітчизняної, так і світової історії, Б. Грінченко поєднував боротьбу за визволення батьківщини із самодостатністю суспільної ролі жінки («Матільда Аграманте», «Марія Беар» та ін.).

Про перебування Б. Грінченка в українських землях за межами Російської імперії (зокрема, у Львові) відомо більше, ніж про його відвідини західноєвропейських країн.

Варто згадати про взаємини Бориса Грінченка та В'ячеслава Липинського, знайомство яких відбулося в Женеві у 1906 р. Після студій агрономії у Краківському університеті останній переїхав до Женеви, де протягом року вивчав соціологію. Тут він зустрів Б. Грінченка і під його впливом взявся до поширення просвіти серед селянства за допомогою науково-популярних видань (Залуцький Р., 1994. С. 76–84).

Після повернення з Женеви між ними зав'язується листування. Перебуваючи 1907 р. у невеличкому польському містечку Закопане (поблизу Кракова), В. Липинський надіслав Б. Грінченкові польські брошури на українську тематику і навзаєм отримав українські. Вже в 1908 р. В. Липинський в листах сповіщав Бориса Дмитровича, що разом з В. Доманицьким вони заснували науково-популярне видавництво. В. Липинський підкреслював, що не полишив праці про українофілість серед польської та спольщеної суспільності в Україні (Липинський В.К., 2003. С. 344–347).

Отже, як бачимо, певний час В. Липинський, майбутній ідеолог українського консерватизму, поділяв народницько-просвітницькі погляди Б. Грінченка.

Давньою мрією Бориса Дмитровича було побачити Італію. Нагода видалася навесні 1907 р. Він планував ознайомити співвітчизників зі своїми враженнями про країну, але нотатки про подорож «Згадки про Італію» залишилися незавершеними. Він писав: «Мені хотілося бачити її таку прекрасну і таку нещасливу через свою красу... і коли я читав про її красу і про її нещастя, коли я відчував такі плачі над долею Леопарді або Філікаї, — хотілося плакати вкупі з ними»²¹⁵.

Подорож була спонтанним рішенням, його підтримав С. Єфремов. Виїзд планувався на 1 бе-

²¹³ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 33577.

²¹⁴ Там само. Од. зб. 31449.

²¹⁵ Там само. Од. зб. 31351. Арк. 2.

резня, але друзям не вдалося швидко отримати дозволу на закордонну подорож, і вони рушили з Києва 16 квітня. Шлях пролягав через Львів і далі на Пантеббу²¹⁶. Подальший маршрут пролягав через всю Італію: Венеція — Флоренція — Рим — Неаполь — о. Капрі — Піза — Генуя — Мілан.

У листівках до дружини та доньки Насті він повідомляв про маршрут своєї поїздки 1907 р.: пересадка на поїзд до Венеції (22 квітня), Рим (14 травня), Люцерн (18 травня), Женева (22 травня), Цюрих (24 травня) та Відень (28 травня)²¹⁷.

Судилося Борису Дмитровичу і померти в Італії, в Оспедалетті, де він лікувався від сухот. Так здійснилася його мрія прожити зиму в Італії (Загірня М., 1999. С. 102). Як згадувала його дружина, він до останнього намагався працювати, збираючи матеріали для двотомної праці про думи кобзарські (присвячені І. Мазепі і П. Дорошенку)²¹⁸, під час галюцинацій розмовляв із королями Польщі та Швеції²¹⁹.

Звістка про смерть Б. Грінченка болем прокотилася Європою. Некрологи з'явилися в німецькій, чеській, французькій, польській, італійській пресі.

Постать і твори Бориса Грінченка набули великої популярності під час визвольних змагань 1917–1921 рр. як в Україні, так і на теренах Європи. Вони сприяли українізації та формуванню національної свідомості українців.

Під час Першої світової війни чимало українців перебувало в таборах військовополонених у Німеччині та Австро-Угорщині (Срібняк І., 1999. 296 с.). Театральна секція Української таборової організації (згодом — Драматичне товариство ім. Івана Котляревського) протягом 1918 р. у таборі у Фрайштадті (Австро-Угорщина) організувала постановки п'єс Грінченка «Миротворці»,

«На громадській роботі» та «Нахмарило». 2019 р. І.В. Срібняк передав Музею Бориса Грінченка копії афіш вистав за творами Б. Грінченка з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України²²⁰.

Найголовнішим центром поширення загальної освіти та національної свідомості серед полонених Зальцведельського табору (Німеччина) стало Товариство «Просвіта» імені Бориса Грінченка. У січні 1916 р. у Зальцведелі було відкрито 4-класну табірну народну школу ім. Б. Грінченка, яка мала шість відділів і нараховувала 426 учнів. Заходами Товариства «Просвіта» Зальцведельського табору було відкрито ще й міську школу ім. Б. Грінченка, яку відвідували випускники народної чотирикласної школи, а також полонені з відповідними знаннями. У школі, яка налічувала 360 учнів, вивчалися такі дисципліни: історія української літератури, теорія словесності, географія та історія України, історія культури, мінералогія, ботаніка, хімія, землемірство, сільське господарство, німецька мова (Патер І., 2010. С. 565).

Отже, підсумовуючи означене, можемо сказати, що основними лініями зв'язків Бориса Грінченка з європейськими діячами науки і культури були видавнича, перекладацька, публіцистична справа, вивчення української історії та етнографії, вирішення проблем національного розвитку українців та їх презентація на європейській арені, особисті контакти тощо. Погляди Б. Грінченка на питання цивілізаційного вибору модерної української нації та її місце в європейському соціокультурному просторі були європоцентричними, але у глибокому зв'язку з народними традиціями та суспільними потребами українців у національному розвитку.

ДЖЕРЕЛА

1. Богатирев П. З листування Франтишка Ржегоржа (Листи І. Франка, М. Павліка, Б. Грінченка). *За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття*. 1929, кн. IV. С. 269–274.
2. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. *Б. Грінченко — М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу*. К.: Інститут української археографії НАН України, 1994. С. 35–145.
3. Грінченко Б. Перед широким світом. К.: Друк. А.С. Борисова, 1907. 320 с.
4. Євтушенко С.О. Медитативна лірика Б. Грінченка в контексті європейської поезії. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки*. 2012. № 26. С. 41–45.
5. Залуцький Р. В'ячеслав Липинський і його відношення до українства. *В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна* / ред. Я. Пеленський. Київ — Філадельфія, 1994. С. 76–84.
6. Загірня М. Спогади / упор. Нежива Л.Л. Луганськ: Шлях, 1999. 160 с.

²¹⁶ ІР НБУВ. Ф. І. Арк. 3.

²¹⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 45548, 45528, 45525, 32445, 45522.

²¹⁸ Там само. С. 100–101.

²¹⁹ Там само. С. 101.

²²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4404с. Оп. 1. Спр. 282. Арк. 5, 19, 21.

7. Зубкова Н.М. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б.Д. Грінченка (з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського). К.: Друкарня ІР НБУВ, 2008. 177 с.
8. Каталог фондів. Т. 1. Бібліотечна колекція. Вип. 1: Б.Д. Грінченко. К.: АН УРСР. Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського, 1988. 957 с.
9. Кобижча Н.І. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект. К.: Ліра, 2017. 204 с.
10. Криптадії Федора Вовка: винайдення сороміцького. Етнографія сексуальності на межі XIX–XX століть / упоряд. М. Маєрчик, О. Боряк. К.: Критика, 2018. 464 с.
11. Липинський В.К. Повне зібрання творів, архів, студії. Т. 1: Листування (А–Ж) / ред. Р. Залуцький, Х. Пеленська. К.: Смолоскип, 2003. 959 с.
12. Листування Б. Грінченко — Ф. Вовк / вступ та коментарі В. Наулка, Н. Карповець, Н. Зіневич. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. 52 с.
13. Матвіїшин В.Г. Український літературний європеїзм. К.: Академія, 2009. 264 с.
14. Мовчун А.І. Невідомий Борис Грінченко: з нових архівних досліджень. *Борис Грінченко — відомий і невідомий*: мат-ли Всеукр. наук. конф. (Київ, 9 груд. 2016 р.). К., 2017. С. 3–18.
15. Патер І. Просвітня діяльність Союзу визволення України серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914–1918). *Україна: культура, спадщина, національна свідомість, державність*. 2010. Вип. 19. С. 559–571.
16. Погрібний А.Г. Поклик дужого чину: статті, портрети, силуети, наближення, публіцистика. К.: ВЦ «Просвіта», 2009. 680 с.
17. Погрібний А.Г. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. К.: Дніпро, 1988. 268 с.
18. Погребняк І.В. Європеїзм епістолярію знакових постатей кінця XIX — початку XX століть. *Науковий огляд*. 2017. № 5 (37). С. 107–116.
19. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). К.: КНЛУ, 1999. 296 с.
20. Хоптяр А.О. Перекладацька діяльність Бориса Грінченка та її роль в українському літературному процесі кінця XIX — початку XX ст. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д.Г., 2017. 270 с.
21. Яковлева І. Родина Грінченків і «жіноче питання» у загальному соціокультурному контексті початку XX ст. *Українська біографістика*, 2018. Вип. 16. С. 72–86.
22. Яременко В. Людина без копії — Борис Грінченко: архівні документи, раритети, матеріали до біографії Б.Д. Грінченка, виявлені у 2013–2016 роках. К.: Українські пропілеї, 2017. 258 с.

REFERENCES

1. Bohatyrev, P. (1929). Z lystuvannia Frantyshka Rzhhehorzha (Lysty I. Franka, M. Pavlika, B. Hrinchenka). *Za sto lit. Materiyaly z hromadskoho i literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX stolittia*, Vol. IV, pp. 269–274, Kyiv [in Ukrainian].
2. Grinchenko, B. (1994). Lysty z Ukrainy Naddniprianskoi. B. *Grinchenko — M. Drahomanov*. Dialogy pro ukrayinsku natsionalnu spravu, pp. 35–145. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhoeografii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. Hrinchenko, B. (1907). *Pered shyrokym svitom*. Kyiv: Druk. A. S. Borysova [in Ukrainian].
4. Khoptiar, A. O. (2017). *Perekladatska diialnist Borysa Hrinchenka ta yii rol v ukrainskomu literaturnomu protsesi kintsia XIX — pochatku XX st.* Kamianets-Podilskyi: Zvoleiko D. H. [in Ukrainian].
5. Katalog fondiv. V. 1: Bibliotchna kolektsiia. Issue 1: B. D. Hrinchenko. (1988). Kyiv: AN URSR. Tsentralna naukova biblioteka im. V. I. Vernadskoho [in Ukrainian].
6. Kobyzhcha, N. I. (2017). *Kulturnytska diialnist Borysa Hrinchenka: svitohliadnyi aspekt*. Kyiv: Lira [in Ukrainian].
7. Kryptadii Fedora Vovka: vynaidennia soromitskoho. Etnografii seksualnosti na mezhi XIX–XX stolit. (2018). In M. Maierchuk, O. Boriak (Comps.). Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
8. Lypynskiy, V. K. (2003). *Povne zibrannya tvoriv, arkhiv, studii. V. 1: Lystuvannia (A–Zh)*. In R. Zalutskiy, X. Pelenska (Comps.). Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
9. Lystuvannia B. Hrinchenko — F. Vovk. (2001). In V. Naulko, N. Karpovets, N. Zinevych. (Intr. and coment). Zaporizhzhia: RA «Tandem-U» [in Ukrainian].
10. Matviishyn, V. G. (2009). *Ukrayinskyi literaturnyi yevropeizm*. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
11. Movchun, A. I. (2017). Nevidomyi Borys Hrinchenko: z novykh arkhivnykh doslidzhen. Proceedings of the All-Ukrainian Conference: *Borys Grinchenko — vidomyi i nevidomyi*, pp. 3–18, Kyiv [in Ukrainian].
12. Pohribnyi, A. H. (2009). *Poklyk duzhogo chynu: statti, portrety, syluety, nablyzhennia, publitsystyka*. Kyiv: VZ «Prosvita» [in Ukrainian].
13. Pogribnyi, A. H. (1988). *Borys Hrinchenko. Narys zhyttia i tvorchosti*. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
14. Pogrebniak, I. V. (2017). Yevropeizm epistolarii znakovykh postatei kintsia XIX — pochatku XX stolit. *Naukovyi ohliad*, 5(37), 107–116 [in Ukrainian].

15. Pater, I. (2010). Prosvitnia diialnist Soiuzu vyzvolennia Ukrainy sered viiskovopolonenykh ukrainsiv u taborakh Avstro-Uhorshchyny ta Nimechchyny (1914–1918). *Ukraina: kultura, spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, Vol. 19, pp. 559–571 [in Ukrainian].
16. Sribniak, I. (1999). *Poloneni ukrainsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1920)*. Kyiv: KNLU [in Ukrainian].
17. Yakovleva, I. V. (2018). Rodyna Hrinchenkiv i «zhinoche pytannia» u zahalnomu sotsiokulturnomu konteksti pochatku XX st. [Grinchenko Family and “women’s issue” in General Sociocultural Context of the Early 20 c.]. In: V. I. Popyk (Ed.). *Biographistica Ukrainica*, Vol. 16, pp. 72–86 [in Ukrainian].
18. Yaremenko, V. V. (2017). *Liudyna bez kopii — Borys Hrinchenko: arkhivni dokumenty, rarytety, materialy do biografii B. D. Hrinchenka, vyjavleni u 2013–2016 rokakh*. Kyiv: Ukrayinski propilei [in Ukrainian].
19. Yevtushenko, S. O. (2012). Medytatyvna liryka B. Hrinchenka v konteksti yevropeiskoi poezii. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Filologichni nauky*, Vol. 26, pp. 41–45 [in Ukrainian].
20. Zalutskyi, R. (1994). Viacheslav Lypynskyi i yogo vidnoshennia do ukrainstva. *Viacheslav Lypynskyi: Istoryko-politologichna spadshchyna i suchasna Ukraina*. In Y. Pelenskyi (Ed.), pp. 76–84, Kyiv-Filadelfia [in Ukrainian].
21. Zahirnia, M. (1999). *Spohady*. Nezhyva L. L. (Comp.). Luhansk: Shliakh [in Ukrainian].
22. Zubkova, N. M. (2008). Arkhiv i biblioteka vydatnoho diiacha ukrainskoho prosvitnytstva B. D. Hrinchenka (z fondiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho). Kyiv: Drukarnia IR NBUV [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 06.04.2020 р.